

Лілія ЯРЕМЕНКО

Ключові слова: людина, освіта, культура, творчість, позашкільна освіта, виховання.

Аналізується природа та сутність позашкільної освіти, визначається її місце та роль у системі навчально-виховного процесу. Підкреслюється, що освітня діяльність у системі позашкільної освіти має конкретні, притаманні лише їй, риси: вона вирізняється свободою вибору напрямів і видів діяльності; характеризується добровільністю, ініціативністю й активністю всіх учасників (дітей, батьків, педагогів), відсутністю жорсткої регламентації і чітко визначеного результату; спрямована на розвиток творчих здібностей і пізнавальних інтересів учнів.

УДК 374 : 379.8

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА ЯК НАВЧАЛЬНА, ВИХОВНА І ДОЗВІЛЛЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ

© Яременко Л., 2012

озашкільна освіта розв'язує питання емоційного, фізичного та інтелектуального розвитку особистості, формування її компетентностей.

Водночас, позашкільна освіта сприяє забезпеченню потреб особистості у творчій самореалізації, її соціалізації, включенню у суспільні відносини, входженню у широкий світ.

Особливістю позашкільної освіти є змістовне наповнення вільного часу особистості, надання її в позашкільних навчальних закладах та інших соціальних інституціях. Вона доступна, адже тут можуть займатися різні діти: звичайні, які ще не знайшли свого особливого покликання; обдаровані; проблемні – з відхиленнями у розвитку, в поведінці; діти-інваліди. Заняття тут можливі практично з будь-якого віку, за будь-якого рівня попередньої підготовки дитина може залучатися до діяльності, що її цікавить. Як зазначають Л. Буйлова та Н. Кленова, навчатися тут ніколи не пізно, що робить цю сферу суттєвим чинником безпервної освіти особистості [2, 9].

Отже, освітня діяльність у системі позашкільної освіти дітей має свої, конкретні, притаманні лише їй, характерні риси: вона здійснюється дітьми та підлітками у вільний від основного навчання час і вирізняється свободою вибору напрямів, ви-

дів діяльності і можливістю зміни сфери діяльності; характеризується добровільністю, ініціативністю й активністю всіх учасників (дітей, батьків, педагогів), відсутністю жорсткої регламентації і жорстко визначеного результату, передбачаючи свободу темпів розвитку та творчого просування дитини; спрямована на розвиток творчих здібностей учнів, розвиває пізнавальний інтерес і дає право учням поєднувати різні напрями й форми занять; має неформальний і комфортний характер для всіх її учасників. Важливо, що позашкільна освіта може дати сучасній школі дуже багато. Якщо порівняти загальну (шкільну) та позашкільну освіту, то перша цінна своєю системністю, друга – можливістю індивідуалізувати процес соціалізації дитини [2, 14]. Виконуючи різними способами одне й те саме завдання – підготувати дитину до життя у суспільстві, ці види освіти є взаємодоповнювальними, а тому рівноправними компонентами освітньої системи. Тож їх мають визнавати такими усі зацікавлені сторони – держава, суспільство, кожна школа та родина.

Позашкільна освіта є системним об'єктом у змістовому й процесуальному його аспектах. Змістовими компонентами позашкільної освіти є культура, суспільство, природа, люди. До процесуальних компонентів позашкільної освіти належать сім'я, навчальні заклади (позашкільні, дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, вищі), бібліотеки, клуби, дитячі, учнівські і молодіжні організації, товариства, засоби масової інформації тощо. Усі вони є суб'єктами позашкільної освіти, а головним об'єктом позашкільної освіти є діти та підлітки у вільний від шкільних занять час.

Установи позашкільної освіти працюють у вільний час дитини, який вона може присвятити пізнавальному дозвіллю або проводити його в неформальному товаристві однолітків. Дитина найчастіше перебуває у ситуації добровільного вибору тієї чи іншої форми організації дозвілля. На відміну від занять у школі, які вона зобов'язана відвідувати, заняття у гуртку чи студії стають ре-

зультатом усвідомленого добровільного рішення. Перебуваючи в ситуації вибору, дитина сама визначає, в якому гуртку чи клубі вона проводитиме час, вибирає зручний для себе час занять, перерозподіляє своє дозвілля тощо. На відміну від школи, в установах позашкільної освіти дитина добровільно обирає собі керівника і дитячий колектив, у якому відчуває себе найбільш комфортно. Часто саме ці фактори впливають на первинний вибір школярем студії, секції або гуртка. Добровільність в установах позашкільної освіти виявляється і в тому, що дитина в будь-який час може поміняти гурток або покинути заклад взагалі. Для його утримання педагогу позашкільної освіти не можуть використовувати той арсенал дисциплінарних прийомів, який є у шкільного вчителя. Тільки привабливість самої діяльності, форм і методів її організації, комфортна атмосфера в різновіковому дитячому співтоваристві і, нарешті, яскрава індивідуальність, щирість і доброзичливість педагога сприяють тому, що дитина протягом тривалого часу проводить своє дозвілля в установі позашкільної освіти [3].

Сучасна позашкільна освіта репрезентована двома основними блоками: освітнім і культурно-дозвільним. Культурно-дозвільна діяльність зазвичай ґрунтується на спеціально розроблених культурно-дозвільних програмах, спрямованих на задоволення потреб дітей у відпочинку, релаксації, спілкуванні. Це можуть бути ігрові програми, усілякі конкурсні програми типу КВК, «брейн-рингу», різноманітні свята, театралізації, тематичні дні й тижні, огляди, творчі звіти, концерти, тривалі програми дозвілля тощо. Усі культурно-дозвільні програми спрямовані не тільки на наповнення дитячого дозвілля соціально значущим змістом, а й на формування у дітей практичних навичок змістовного наповнення свого власного вільного часу. Призначення освітнього блоку – задоволення різноманітних потреб дітей у пізнанні й спілкуванні, які не завжди можуть бути реалізовані у рамках предметного навчання у школі. Тут навчання дітей здійснюється на основі освіт-

ніх програм, розроблених, зазвичай, самими педагогами. Тематика таких програм надзвичайно різноманітна: це можуть бути програми художньо-естетичного, науково-технічного, еколого-біологічного, соціально-педагогічного, спортивно-оздоровчого й багатьох інших напрямів. Немає такої сфери людської діяльності, що не могла б стати об'єктом вивчення у позашкільній освіті. Головне, щоб предмет навчання відповідав реальним потребам дітей, а також щоб знайшовся фахівець-професіонал, який не тільки добре знає свою справу, а й здатний глибоко зацікавити й захопити дітей [2, 5].

Обидва названі блоки реалізуються різноманітними суб'єктами позашкільної освіти. Серед них провідне місце посідають дитячі позашкільні заклади, номенклатура яких нині доволі широка. До них належать Будинки й Центри дитячої та юнацької творчості, муніципальні підліткові клуби, станції юних туристів (натуралістів, біологів тощо), клуби юних техніків (археологів, краєзнавців, геологів, спелеологів, моряків), центри естетичного виховання, різні студії, літні заміські табори і ціла низка інших установ, цілеспрямовано створюваних державою, суспільством та окремими його представниками для організації пізнавального дозвілля дітей. Багато з названих установ інтегрують різні напрями пізнавальної діяльності і стають комплексними освітньо-виховними установами. Тому доволі часто фахівці виокремлюють багатопрофільні та однопрофільні (спеціалізовані) дитячі заклади. До багатопрофільних дитячих закладів належать Будинки та Палаці молоді та школярів, Будинки та Палаці культури, підліткові клуби, парки. До спеціальних дитячих закладів – бібліотеки, театри, кінотеатри, станції юних техніків (натуралістів, туристів), дитячі спортивні школи, стадіони, Палаці спорту, дитячі автостанції (залізничні, пароплавання) [4, 18]. Автори посібника за редакцією А. Мудрика однопрофільними закладами позашкільної освіти називають такі, що реалізують позашкільні освітні програми однієї спрямованості (спортивно-тех-

нічної, художньо-естетичної, військово-патріотичної, науково-технічної тощо) [6, 13].

У своєму дослідженні М. Коваль зазначає, що установи позашкільної освіти відрізняються від шкіл та інших інститутів соціального виховання дітей та підлітків своєрідністю педагогічної організації роботи з ними. Говорячи про те, що для цих установ характерний загальнодоступний масовий самодіяльний і суспільно корисний характер діяльності дітей, який має практичні та особистісно значущі для кожної дитини завдання, вона виокремлює різні види такої роботи. Це, *по-перше*, масові та групові види предметно-практичної діяльності, які сприяють об'єднанню підлітків, вимагають від них певних умінь і сумлінного ставлення до справи. До них, за М. Коваль, належать комплексні ігри-змагання, творчі свята, конкурси та фестивалі. Саме такі форми, на думку дослідниці, дають дітям можливість випробувати свої сили, заслужити схвалення, порівняти свої досягнення з досягненнями товаришів. Можна додати, що часто такі види діяльності стають своєрідною рекламою, яка залучає дітей проводити своє дозвілля у позашкільному закладі, а також стимулюють підлітків до досягнення нових результатів і, нарешті, стають тестовим показником результативності діяльності дітей і педагогів позашкільної освіти.

До другої категорії, на думку М. Коваль, належать гуртки, студії, секції та інші творчі об'єднання дітей, охочих до систематичної діяльності, відповідно до своїх інтересів і можливостей. Ці організаційні форми забезпечують рівні можливості участі всіх школярів, незалежно від їхніх здібностей і рівня підготовки. Можна також зазначити, що діяльність дітей у таких спільнотах має регулярний і довготривалий характер, а форми, описані вище, використовуються періодично і є своєрідним творчим підсумковим звітом про діяльність будь-якого гуртка, клубу чи студії за певний період.

Автор також визначає форми та види робіт для найбільш підготовлених дітей та підлітків. До них належать наукові товари-

ства учнів, дитячі наукові конференції, літні виїзні табори та експедиції. Участь у них дає дітям змогу розширити свої теоретичні знання й апробувати їх у практичній діяльності. Така діяльність, поза сумнівом, має суспільну значущість, а часто і покладає на підлітків високу відповідальність, що сприяє зростанню самоповаги й самоактуалізації особистості дитини [5, 36].

Окрім позашкільних навчальних закладів, культурно-дозвільну та освітню місію здійснюють засоби масової інформації – дитячі журнали і газети, книги, дитячі радіо- й телепрограми. У цій царині також працює мережа громадських організацій та закладів, які здійснюють значну роботу серед дітей і підлітків. До них належать ради сприяння сім'ї та школі, ради з позашкільної роботи з дітьми, з роботи за місцем проживання, депутатські комісії, комісії у справах неповнолітніх, шефські комісії, ради дитячих секторів, фонди спонсорів, спеціалізовані фірми з культурного обслуговування дітей та підлітків тощо [4, 19]. Окрім того, особливе місце посідають молодіжні та дитячі громадські об'єднання – різноманітні піонерські, скаутські, патріотичні, козацькі організації.

У позашкільній освіті діти й підлітки (вихованці) є водночас її об'єктом та суб'єктом. Актуальна з точки зору усієї гуманістичної парадигми виховання проблема перетворення вихованця із об'єкта виховання на суб'єкта набуває особливої значущості в умовах позашкільної освіти. Адже за умов відсутності або другорядності нормативів та державних стандартів, якими традиційно перевантажена шкільна освіта, вихованці у системі позашкільної освіти мають значно більші можливості для власної активності, а педагоги – для її стимулювання. Сам позашкільний педагогічний процес створює сприятливі умови для формування вихованця як суб'єкта морально-духовного розвитку. У позашкільному педагогічному процесі дитина не просто виявляє те, що засвоїла (культуру, соціальний досвід тощо). Вона розвиває, доповнює та перетворює набуте. У цьому полягають за-

кон творчої поведінки особистості й особливості методики позашкільного педагогічного процесу, які ґрунтуються на захопленні творчою діяльністю, багатстві вражень, створенні спеціально передбачених гуманних відносин, зростанні особистісного статусу кожної дитини [7, 47].

Специфіка педагогічної взаємодії в установі позашкільної освіти дає можливість повніше використовувати потенціал індивідуального підходу в роботі з дітьми, адже у цій сфері освіти немає такого жорсткого, як у школі, дотримання державних освітніх стандартів, а кількість дітей, з якими одночасно працює педагог, зазвичай менша, аніж у стандартному шкільному класі. Тому у позашкільній освіті сама специфіка діяльності дітей потребує організації освітнього процесу з позицій розвивального навчання, яке враховує і використовує закономірності індивідуального розвитку дитини, пристосовується до його рівня та здібностей і ґрунтується на уявленні про те, що вже в молодшому шкільному віці необхідно пробуджувати здатність дитини бути суб'єктом навчальної діяльності.

Особистісно орієнтований підхід у позашкільній освіті дає можливість дитині визначити свій власний освітній шлях у реалізації пізнавальних інтересів, а також забезпечує розвиток її індивідуальних здібностей, які відрізняються від інтересів і здібностей її товаришів. Школа не може забезпечити таке ставлення до кожної дитини, адже шкільна освіта є предметно-орієнтованою і має забезпечити послідовність і системність у засвоєнні школярами предметів, уміщених в обов'язковій програмі навчання [3].

Сучасна побудова освітнього процесу в системі позашкільної освіти дітей орієнтована не так на передання певних знань, умінь і навичок, як на розвиток дитини, розкриття її творчих можливостей, здібностей і таких особистих якостей, як ініціативність, самодіяльність, фантазія та самобутність. Така освіта значно більшою мірою за шкільну надає кожному учневі можливість стати суб'єктом процесу власного

розвитку, реалізувати можливості, які вона має від природи [2, 30–31].

У позашкільній освіті, на відміну від шкільної, більш чітко виявлена суб'єктивна позиція дитини, якій надається право вибору педагога, виду творчої або соціальної діяльності, колективу, режиму занять. Тому особистісний, творчий розвиток вихованців закладів позашкільної освіти не суперечить необхідності виставлення дитині нормативної оцінки за творчий результат, особисте досягнення. Мотиваційний компонент навчальної діяльності не порушується через порівняння дитини з іншими, співвідношення її рівня розвитку з віковими нормативами та державним стандартом освіти. Успіхи дитини у системі позашкільної освіти порівнюються, передусім, з попереднім рівнем її знань і умінь, а стиль, темп, якість її роботи – не піддається осуду.

Окрім того, сам педагог у системі позашкільної освіти перебуває в більш вигірній позиції порівняно зі шкільним учителем. Це пов'язано з тим, що в позашкільних установах відбувається диференціація дітей за інтересами, що стає мотивацією не тільки для вибору напряму діяльності, а й сприяє зацікавленості дитини в отриманні тих знань, умінь і навичок, які передає їй педагог. А наближеність результатів діяльності до вихідної мети стає ще одним стимулом до такої діяльності. Позитивним моментом диференціації є і те, що дитина задовольняє свої пізнавальні та комунікативні потреби у співтоваристві однодумців, тобто людей (і дітей, і педагогів), для яких значущими є такі самі інтереси, цілі та цінності. Спільна творча захопленість педагога і дітей стає основою неформального спілкування, що для дітей є надзвичайно привабливим, оскільки сприяє не лише налагодженню доброзичливої атмосфери, а й зростанню дитячої самоповаги, відчуття соціальної значущості й дорослості. Стилями, які переважно використовують педагоги позашкільної освіти, є спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю і спілкування на основі дружнього ставлення. Цим стилям притаманні стій-

ке позитивне ставлення педагога до дітей, спільне обдумування законів і правил спілкування, спільний контроль виконання цих правил, рівний тон і доброзичливі інтонації. Таке спілкування створює справжні демократичні і гуманістичні стосунки, виводить дитину на рівень активного учасника (суб'єкта) взаємодії, посилює можливості установи позашкільної освіти в організації пізнавального дозвілля дітей, у розширенні й поглибленні їхніх знань, у навчанні їх конкретної справи, у розвитку індивідуальних схильностей і сприяє самовизначенню особистості. Отже, образ педагога закладу позашкільної освіти у сприйнятті вихованців зазвичай відрізняється від образу шкільного вчителя у плані більшої довіри, більш комфортних взаємовідносин, інтересу обох сторін одне до одного та до предмета, що засвоюється дитиною [6, 39].

Освіта, що надається у процесі організованої діяльності, є цікавою для дитини, більше мотивує її, стимулює до активного самостійного пошуку, підштовхує до самоосвіти. Оскільки в системі позашкільної освіти палітра вибору дітьми сфери реалізації інтересів надзвичайно широка, практично не буває випадків, щоб дитина не знайшла себе і не досягла певного успіху в тому чи тому виді діяльності. Ця унікальна особливість позашкільної освіти – дати маленькій людині можливість виявити себе, пережити ситуацію успіху – надзвичайно важлива для будь-якої дитини, а особливо для дітей, невпевнених у собі, які мають ті чи ті комплекси та зазнають труднощів у опануванні шкільних дисциплін [2, 7–8].

За таких умов педагог має усі можливості бути, за Л. Виготським, «організатором соціального виховного середовища, регулятором і контролером його взаємодії з кожним учнем», виконуючи ключове завдання гуманістичної педагогіки – допомогти дитині усвідомити себе як особистість. Між педагогом позашкільної освіти і дитиною, що прийшла до нього, стоїть предмет загального інтересу. Тут педагог не просто передає певний обсяг нової для учня інформації, а формує

певне розвивальне середовище. Спочатку створюються умови, сприятливі для участі дитини у творчій діяльності, потім забезпечується співпраця у творчому процесі з тими, хто вже якоюсь мірою опанував досліджуваний матеріал, а за спільною діяльністю організовується самостійна творчість дитини, пошук форм і засобів реалізації творчого потенціалу особистості.

В. Бедерханова зазначає також, що сприяти переходу дитини з об'єктної позиції в суб'єктну є однією з головних функцій вихователя. Дослідниця пропонує розрізнити два варіанти суб'єктної позиції вихованця, віддаючи безумовний пріоритет другому. У першому варіанті суб'єктна позиція дитини фактично стає прихованим різновидом об'єктної позиції. У цьому разі педагоги використовують технології маніпуляції, наче дозволяють кожній дитині реалізувати свою активність, але реально створюють тільки ілюзію самостійності. Тут можна говорити тільки про ситуацію опанування дитиною вже відомого досвіду, системи цінностей через створення ситуацій, у яких діти нібито «самостійно» відкривають її і, отже, привласнюють. Другий варіант передбачає самовизначення кожного в ситуації вибору. Завдання педагога – допомогти вихованцю самостійно зробити цей вибір, що можливо у тому разі, коли педагог допомагає дитині усвідомити, сформулювати, уточнити свої цілі, бажання, потреби, труднощі [1, 39].

Щоб досягти цілей розвитку дитини, необхідне застосування у навчальному процесі індивідуальних і колективних форм його організації. Т. Сущенко виокремлює три групи методів позашкільного педагогічного процесу [7, 48]:

- методи інтерактивного діалогового навчання та виховання (дискусії, полеміка, диспути, обмін думками тощо);
- вправи позитивного соціально-морального досвіду (соціально значуща діяльність, благодійність тощо);
- методи стимулювання творчого самовиявлення (гра-проекування, «абстрактний експеримент», вибір сміливих гіпотез,

публічні захисти проектів, тиражування дитячих винаходів, перші самостійні наукові роботи тощо).

Дуже важливі також такі методи викладання: метод проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький. Застосування їх змінює позицію учня і педагога у навчальному процесі. Передбачається суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії педагога і дитини, що виявляється у реалізації педагогом демократичного стилю, відкритості, діалогічності та рефлексивності своїх дій. Важливо, щоб усі методи та форми роботи з дітьми були динамічними та мінливими, щоб не втрачалась зацікавленість, жвавість сприйняття, дух творчості, що зачіпають почуття, думки та інтелектуальні переживання дитини, пов'язані з втіленням її задумів.

Традиції педагогіки взаємодії, що історично склалися у позашкільних установах, та сучасні вимоги розвивального навчання передбачають активну участь дітей на всіх етапах організації життєдіяльності позашкільних закладів. Проте, важливим суб'єктом такої взаємодії залишається педагогічний колектив установи, тому що саме від педагога позашкільної освіти залежить виховання дітей, засноване на співпраці і співтворчості. Як зазначає І. Шульга, що досліджує проблему підготовки соціальних педагогів-аніматорів (організаторів дозвілля), їхніми домінуючими ознаками мають стати висока культурна освіченість, духовно-моральна вихованість і професійна компетентність. А найважливішим складником підготовки соціального педагога до такої діяльності стають гуманістичні цінності, тобто «усвідомлення педагогом самоцінності людської особистості, свідоме й емоційне прийняття професії, розуміння творчої природи педагогічної діяльності, опанування професійно-етичної культури, що поєднує моральну внутрішню сутність і зовнішню поведінкову виразність педагога» [8, 153].

Можна цілком погодитися з думкою Б. Дейча про те, що педагогічна діяльність у сфері позашкільної освіти має на меті пошук і усвідомлення дитиною власної «до-

статності» (тобто розуміння того, що вона насправді хоче і може) і «недостатності» (з'ясування того, про що ще слід дізнатися, що опанувати). Отже, дитина самовизначається у процесі пошуку мети. Педагог супроводжує її на цьому шляху, надаючи педагогічну підтримку, сприяє проходженню дитини через проблемні ситуації з максимальним збереженням почуття власної гідності, спираючись на яке він стає здатним набувати досвід освітньої діяльності [3].

Висновки. Усі ці вимоги до педагогів та до всієї системи позашкільної освіти продиктовані надзвичайною її актуаліза-

цією у період інформаційної революції. Адже саме науково-технічна революція значною мірою вплинула на соціальне замовлення на появу позашкільної освіти. Традиційна школа кінця XIX – початку XX ст. не була здатна задовольнити освітні запити молодого покоління. У подальшому науково-технічна революція призвела до значної переорієнтації загальноосвітніх шкіл на інституцію, яка більше часу приділяє навчанню дітей та учнівської молоді, тоді як центр виховної роботи поступово переносився в сім'ю та позашкільний заклад.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бедерханова В.** Личностно ориентированное образование в летнем лагере / В. Бедерханова // *Философия и педагогика каникул.* – М., 1998 – С. 39.
2. **Буйлова Л. Н.** Дополнительное образование в современной школе / Л. Н. Буйлова, Н. В. Кленова. – М. : «Сентябрь», 2005. – 192 с.
3. **Дейч Б. А.** Дополнительное образование детей [Электронный ресурс] : электронный учебник / Б. А. Дейч, Н. А. Пель; Новосибир. гос. пед. ун-т. – CD. – Новосибирск : НГПУ, 2005. – Режим доступа: <http://impisr.edunsk.ru/files/uchebnik/index.htm>
4. **Ерошенков И. Н.** Культурно-воспитательная деятельность детей и подростков : учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Ерошенков. – М. : ВЛАДОС, 2004. – 221 с.
5. **Коваль М. Б.** Педагогика внешкольного учреждения / М. Б. Коваль. – Оренбург, 1993. – С. 36.
6. Социальное воспитание в учреждениях дополнительного образования детей : учеб. пособие для студ. пед. вузов / Б. В. Куприянов, Е. А. Салина, Н. Г. Крылова, О. В. Миновская; под ред. А. В. Мудрика. – М. : Академия, 2004. – 240 с.
7. **Сущенко Т. И.** Основы внешкольной педагогики : пособие для классных руководителей, педагогов внешкольных учреждений / Т. И. Сущенко. – Минск : Бел. Навука, 2000. – 221 с.
8. **Шульга И. И.** Подготовка социальных педагогов-аниматоров для детских оздоровительных лагерей в педагогическом вузе. // *Содержание летнего отдыха детей и региональная социальная политика : мат. межрегион. науч.-практ. конф.* – Новосибирск, 2002. – С. 153.

CITED LITERATURE

1. **V. Bederkhanova.** Learner-centered training at summer camp / V. Bederkhanova // *Philosophy and pedagogy of holidays.* – Moscow, 1998 – P. 39.
2. **L. Bujlova.** Additional training at modern school / L. Bujlova, N. Klenova. – Moscow : «Sentyabr», 2005. – 192 p.
3. **B. Dejch.** Additional training of children [Web site] : e-text-book / B. Dejch, N. Pel; Novosibirsk state pedagogical university. – CD. – Novosibirsk : NSPU, 2005. – Access mode: <http://impisr.edunsk.ru/files/uchebnik/index.htm>
4. **I. Yeroshenkov.** Cultural-educational activity of children and teens : work-book for tertiary students / I. Yeroshenkov. – Moscow : VLADOS, 2004. – 221 p.
5. **M. Koval.** Non-formal institution pedagogy / M. Koval. – Orenburg, 1993. – P. 36.
6. Social education in institutions of further education of children : work-book for students of pedagogical universities / B. Kupriyanov, E. Salina, N. Krylova, O. Minovskaya, edited by A. Mudrik. – Moscow : Academiya, 2004. – 240 p.
7. **T. Sushchenko.** non-formal pedagogy basics: work-book for classroom teachers, teachers of non-formal institutions / T. Sushchenko. – Minsk : Bel. Navuka, 2000. – 221 p.
8. **I. Shulga.** Training of social teachers-animators for children's holiday camps in the pedagogical institute. // *Content of summer camps for children and regional social policy : Trans-regional workshop conference information.* – Novosibirsk, 2002. – P. 153.